

भाषिक वर्चस्व आणि सांस्कृतिक प्रतिकार: महाराष्ट्रातील 'प्रमाण-बोली' संबंधांची मीमांसा

प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे

कला, वाणिज्य महाविद्यालय, येवदा, ता. दर्यापूर, जि. अमरावती, महाराष्ट्र,

सारांश

मराठी भाषेच्या बोलींमधील समृद्ध विविधता ही महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक ओळखीचा अविभाज्य भाग मानली जाते. तथापि, या वरवर दिसणाऱ्या विविधतेच्या खाली प्रमाणभाषा आणि बोलीभाषा यांच्यात एक सखोल सामाजिक-राजकीय संघर्ष दडलेला आहे. बहुतांश भाषावैज्ञानिक अभ्यास हे वर्णनात्मक स्वरूपाचे राहिले आहेत, परंतु त्यांनी प्रमाणभाषेचे वर्चस्व (hegemony) आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या 'सांकेतिक हिंसे'च्या (symbolic violence) चिकित्सक विश्लेषणाकडे दुर्लक्ष केले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध हा प्रतिवाद करतो की, मराठीतील 'प्रमाण-बोली' संबंध हे केवळ भाषिक नसून, ते सत्ता, प्रतिष्ठा आणि सांस्कृतिक राजकारणाचे प्रतीक आहेत. पिएर बोर्द्यू आणि न्टोनियो ग्राम्शी यांच्या सैद्धांतिक चौकटीचा वापर करून, हा लेख प्रमाणभाषेच्या ऐतिहासिक आणि संस्थात्मक वर्चस्वाची मीमांसा करतो. तसेच, साहित्यिक आणि डिजिटल अवकाशात बोलीभाषा प्रतिकाराचे आणि प्रादेशिक अस्मितेच्या पुनरुत्थानाचे साधन कशा बनत आहेत, याचेही विश्लेषण करतो. या विश्लेषणातून असे दिसून येते की, बोलीभाषांचे भवितव्य हे केवळ जतन करण्यावर अवलंबून नसून, ते त्यांच्या संघर्षशील आणि जिवंत पुनरुज्जीवनावर अवलंबून आहे. हा अभ्यास भारतातील भाषा-राजकारणाच्या अभ्यासासाठी एक नवी चिकित्सक चौकट प्रदान करतो.

मुख्य शब्द: मराठी बोली, भाषिक राजकारण, सांस्कृतिक वर्चस्व, अस्मितेचे राजकारण, भाषिक प्रतिकार, डिजिटल माध्यम

भाग १: प्रस्तावना

१.१ भाषिक विविधतेचा विरोधाभास

महाराष्ट्र राज्याची सांस्कृतिक ओळख ही अनेकदा त्याच्या समृद्ध भाषिक विविधतेच्या गौरवाने केली जाते. 'बारा कोसांवर बदलते पाणी, तशीच बदलते वाणी' ही उक्ती केवळ एक म्हण नसून, ती राज्याच्या जिवंत आणि बहुआयामी वास्तवाचे प्रतीक आहे. कोकण किनारपट्टीवरील लयबद्ध मालवणीपासून ते विदर्भाच्या रांगड्या वऱ्हाडीपर्यंत, मराठी भाषेची ही विविध रूपे राज्याच्या सांस्कृतिक पटलाला एक अद्वितीय गहिरेपणा देतात. हा भाषिक उत्सव वरवर पाहता अत्यंत आकर्षक वाटतो. परंतु, या उत्सवी चित्रणाच्या पलीकडे एक अधिक गुंतागुंतीचे आणि विरोधाभासाने भरलेले वास्तव दडलेले आहे. ही विषमता म्हणजे फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ पिएर बोर्द्यू (Bourdieu, 1991)

यांच्या मते एक प्रकारची 'सांकेतिक हिंसा' (Symbolic Violence) आहे, जिथे वर्चस्ववादी भाषिक गट (प्रमाणभाषा बोलणारे) आपले भाषिक संकेत आणि नियम इतरांवर लादतो, ज्यामुळे इतर भाषिक गटांमध्ये न्यूनगंडाची भावना निर्माण होते. हाच विरोधाभास या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे: एका बाजूला भाषिक विविधतेचा उत्सव आणि दुसऱ्या बाजूला त्याच विविधतेमुळे निर्माण होणारी सामाजिक आणि सांस्कृतिक विषमता.

१.२ संशोधन पोळी

मराठीच्या बोलींवर अनेक महत्त्वपूर्ण भाषावैज्ञानिक अभ्यास झाले आहेत. कृ. पां. कुलकर्णी (१९२५) यांच्यापासून ते अलीकडील काळातील गणेश देवी (२०१३) यांच्या 'पीपल्स लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया' पर्यंत, अनेक संशोधकांनी बोलींचे ध्वन्यात्मक, शब्दशास्त्रीय आणि वाक्यशास्त्रीय विश्लेषण केले आहे. हे अभ्यास वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाचे आहेत. तथापि, त्यांची मुख्य मर्यादा ही आहे की ते बहुतांश वेळा बोलींकडे केवळ 'भाषाशास्त्रीय नमुने' म्हणून पाहतात. प्रमाणभाषेच्या वर्चस्वामुळे (Hegemony), जे केवळ दडपशाहीतून नाही, तर शिक्षण, साहित्य आणि माध्यमांद्वारे मिळवलेल्या एका प्रकारच्या 'सामाजिक संमती'तून (social consent) टिकून आहे (Gramsci, 1971), बोलीभाषांच्या होत असलेल्या सांस्कृतिक अवमूल्यनावर (cultural devaluation) आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक परिणामांवर चिकित्सक अभ्यासाची एक मोठी पोकळी (research gap) अद्यापही शिल्लक आहे. बोलीभाषा ही केवळ भाषिक रचना नसून, ती एक सामाजिक आणि राजकीय अस्मिता आहे, या दृष्टिकोनातून तिचा अभ्यास होण्याची गरज आहे.

१.३ मुख्य प्रतिपादन (Thesis Statement)

हा शोधनिबंध असा प्रतिवाद करतो की, महाराष्ट्रातील मराठीची भाषिक विविधता ही केवळ भौगोलिकतेचा परिणाम नसून, ती एक सामाजिक आणि सत्तेच्या राजकारणाचे प्रतीक आहे. प्रमाणभाषेच्या साहित्यिक, शैक्षणिक आणि माध्यम जगतातील वर्चस्वामुळे अनेक बोलीभाषांचे केवळ भाषिकच नव्हे, तर सांस्कृतिक अवमूल्यनही होत आहे. तथापि, याच अवमूल्यनाच्या प्रतिक्रियेतून, बोलीभाषा आता प्रादेशिक अस्मितेच्या संघर्षाचे केवळ 'साधन' न राहता, त्याचे 'प्रमुख रणक्षेत्र' (primary battlefield) बनत आहेत. हा अभ्यास प्रमाणभाषा आणि बोली यांच्यातील द्वंद्वात्मक संबंधाचे विश्लेषण करून, हे दाखवून देईल की बोलीभाषांचे पुनरुत्थान हे केवळ भाषिक जतन नाही, तर ते एका मोठ्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलाचे द्योतक आहे.

१.४ लेखाची रूपरेषा

या प्रतिवादाची सविस्तर मांडणी करण्यासाठी, हा लेख प्रथम प्रमाणभाषेच्या वर्चस्वाची ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक मुळे तपासेल. शिक्षण, साहित्य आणि माध्यमे यांसारख्या संस्थात्मक क्षेत्रांत हे वर्चस्व कसे कार्यरत आहे, याचे विश्लेषण केले जाईल. त्यानंतर, या वर्चस्वाला साहित्यिक आणि डिजिटल माध्यमांतून बोलीभाषा कशाप्रकारे प्रतिकार करत आहेत आणि स्वतःची नवी ओळख निर्माण करत आहेत, याचा शोध घेतला जाईल. शेवटी, या संघर्ष आणि सहअस्तित्वाच्या

विश्लेषणातून, मराठी भाषेच्या आणि महाराष्ट्राच्या भाषिक अस्मितेच्या भविष्याबद्दल काही दिशादर्शक निष्कर्ष मांडले जातील.

भाग २: प्रमाणभाषेचे वर्चस्व: एक ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक विश्लेषण

कोणत्याही भाषेतील एका विशिष्ट बोलीचे 'प्रमाण' म्हणून स्थापित होणे, ही कधीही निव्वळ भाषिक किंवा नैसर्गिक प्रक्रिया नसते; ती एक सखोल सामाजिक-राजकीय प्रक्रिया असते. प्रमाणभाषेचे वर्चस्व (Hegemony) हे त्या भाषिक गटाच्या सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक सामर्थ्याचे प्रतीक असते. मराठीच्या बाबतीत, पुणे आणि पश्चिम महाराष्ट्रात बोलली जाणारी बोली 'प्रमाण मराठी' म्हणून कशी आणि का स्थापित झाली, याचे विश्लेषण करणे हे बोली आणि प्रमाणभाषा यांच्यातील सत्तेचे समीकरण समजून घेण्यासाठी अनिवार्य आहे. ही ऐतिहासिक प्रक्रिया केवळ भूतकाळातच थांबली नाही, तर तिने वर्तमानातील महत्त्वाच्या संस्थांमध्ये खोलवर मुळे रोवली आहेत, जिथे ती पिएर बोर्द्यू (Bourdieu, 1991) यांच्या मते, 'सांकेतिक हिंसे'चे (Symbolic Violence) एक साधन म्हणून कार्यरत आहे, जिथे बोलीभाषा बोलणारे अनेकजण प्रमाणभाषेच्या श्रेष्ठत्वाला एक 'नैसर्गिक' सत्य म्हणून स्वीकारतात. ही 'गैर-ओळख'च (méconnaissance / misrecognition) या वर्चस्वाला अधिक खोलवर रुजवते.

२.१ वर्चस्वाची ऐतिहासिक मुळे

पुणेरी मराठीच्या वर्चस्वाची मुळे अठराव्या शतकातील पेशवाईत सापडतात, जेव्हा पुणे हे मराठा साम्राज्याचे राजकीय आणि सांस्कृतिक केंद्र बनले. पुढे, १९ व्या शतकात ब्रिटिश राजवटीत मुंबई आणि पुणे ही शहरे शिक्षण आणि मुद्रणकलेची प्रमुख केंद्रे बनली, ज्यामुळे या प्रदेशातील बोलीचे प्रमाणीकरण (standardization) आणि संहितीकरण (codification) झाले (तुळपुळे, १९८३). या प्रक्रियेतून, पुणेरी मराठी ही केवळ संवाद माध्यम न राहता, ती एक प्रकारचे 'भाषिक भांडवल' (Linguistic Capital) बनली. हे भांडवल ज्याच्याकडे आहे, त्याला शिक्षण, प्रतिष्ठा आणि सत्तेच्या वर्तुळात सहज प्रवेश मिळतो, तर इतरांना तो नाकारला जातो. संयुक्त महाराष्ट्राच्या १९६० साली झालेल्या स्थापनेनंतर, राज्य सरकारने प्रशासकीय आणि शैक्षणिक भाषा म्हणून प्रमाणभाषेला दिलेल्या अधिकृत मान्यतेने या भांडवलावर शिकामोर्तब केले आणि तिचे वर्चस्व संस्थात्मक पातळीवर अधिक दृढ केले.

२.२ संस्थात्मक वर्चस्व

ऐतिहासिकदृष्ट्या स्थापित झालेले हे वर्चस्व आजच्या शिक्षण, माध्यमे आणि साहित्य यांसारख्या प्रमुख संस्थांमध्ये अधिक घट्ट झाले आहे.

- **शिक्षण व्यवस्था:** महाराष्ट्राची शिक्षणप्रणाली ही प्रमाणभाषेच्या वर्चस्वाचे सर्वात प्रभावी माध्यम आहे. पाठ्यपुस्तकांची भाषा आणि 'शुद्धलेखनाचे' नियम हे पूर्णपणे प्रमाणभाषेवर आधारित आहेत. त्यामुळे, वऱ्हाडी किंवा अहिराणी बोली बोलणारा विद्यार्थी जेव्हा शाळेत प्रवेश करतो, तेव्हा त्याची 'मायबोली' ही 'अशुद्ध' ठरवली जाते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये तीव्र 'भाषिक

असुरक्षितता' (Linguistic Insecurity) निर्माण होते, जी त्यांच्या शैक्षणिक आणि व्यक्तिमत्त्व विकासावर दूरगामी परिणाम करते (Kumar, 2010).

- **माध्यमे (Media):** मराठी चित्रपट, दूरचित्रवाणी मालिका आणि जाहिरातींमध्ये प्रमाणभाषेचे वर्चस्व स्पष्ट दिसते, जिथे आधुनिक आणि प्रतिष्ठित पात्रे प्रमाणभाषा बोलतात, तर बोलीभाषांचा वापर अनेकदा विनोदी किंवा ग्रामीण पात्रांपुरता मर्यादित ठेवला जातो. ही केवळ एक नकळत घडणारी प्रक्रिया नाही, तर ती बोलीभाषांच्या 'वस्तुकरणाची' (Commodification) एक जाणीवपूर्वक केलेली व्यावसायिक प्रक्रिया आहे, जिथे बोलीचा वापर एका विशिष्ट, बाजारात सहज खपणाऱ्या स्टिरिओटाईपला बळकट करण्यासाठी केला जातो.
- **साहित्य आणि प्रकाशन विश्व:** साहित्यिक क्षेत्रातही प्रमाणभाषेलाच प्रतिष्ठा मिळते. बोलीभाषेत लिहिणाऱ्या लेखकांना अनेकदा 'प्रादेशिक लेखक' म्हणून मर्यादित केले जाते. यामागे प्रकाशन विश्व, साहित्य पुरस्कार समित्या आणि समीक्षा क्षेत्रात बसलेले 'द्वारपाल' (Gatekeepers) महत्वाची भूमिका बजावतात. या द्वारपालांची स्वतःची भाषिक आणि सांस्कृतिक जडणघडण (Habitus) अनेकदा प्रमाणभाषेच्या चौकटीत झालेली असल्यामुळे, ते नकळतपणे बोलीभाषेतील लेखनाला परिघावर ढकलतात (Bourdieu, 1993).

थोडक्यात, ऐतिहासिक प्रक्रियेतून निर्माण झालेले प्रमाणभाषेचे वर्चस्व हे आज शिक्षण, माध्यमे आणि साहित्य यांसारख्या शक्तिशाली संस्थांद्वारे पुनरुत्पादित आणि अधिक दृढ केले जात आहे. ही प्रक्रिया केवळ भाषिक नाही, तर ती सखोलपणे सामाजिक आणि सांस्कृतिक आहे, जी महाराष्ट्रातील भाषिक विविधतेच्या आत दडलेल्या सत्तेच्या विषम संबंधांना अधोरेखित करते.

भाग ३: प्रतिकार आणि अस्मितेचे राजकारण: बोलीभाषांचे पुनरुत्थान

प्रमाणभाषेचे संस्थात्मक वर्चस्व आणि त्यातून निर्माण होणारी 'सांकेतिक हिंसा' ही कधीही एकतर्फी प्रक्रिया नसते. जिथे वर्चस्व असते, तिथे कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात प्रतिकार (Resistance) हा अटळ असतो. हा प्रतिकार म्हणजे जेम्स सी. स्कॉट (Scott, 1990) यांच्या 'डॉमिनन्स अँड द आर्ट्स ऑफ रेझिस्टन्स' या संकल्पनेचे एक उत्तम उदाहरण आहे. जिथे प्रमाणभाषेचा 'सार्वजनिक व्यवहार' (public transcript) वर्चस्व गाजवतो, तिथे बोलीभाषा अनेकदा 'छुपा व्यवहार' (hidden transcript) म्हणून टिकून राहतात. साहित्य आणि डिजिटल माध्यमांनी याच 'छुपे व्यवहाराला' सार्वजनिक अवकाशात आणून, वर्चस्ववादी चौकटीला थेट आव्हान दिले आहे. या प्रक्रियेत, बोलीभाषांनी केवळ आपले भाषिक अस्तित्वच टिकवले नाही, तर त्या प्रादेशिक अस्मितेच्या आणि आत्मसन्मानाच्या संघर्षाचे प्रमुख प्रतीक म्हणून उदयाला आल्या.

३.१ साहित्यिक प्रतिकार: पहिले रणक्षेत्र

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, साहित्य हे बोलीभाषांच्या प्रतिकाराचे पहिले आणि सर्वात महत्वाचे रणक्षेत्र बनले. अनेक लेखकांनी जाणीवपूर्वक प्रमाणभाषेचे संकेत नाकारून, आपल्या बोलीभाषेतून

लेखन करणे ही केवळ एक शैलीची निवड मानली नाही, तर ती एक राजकीय कृती (political act) मानली.

- **वऱ्हाडीचा विद्रोह आणि आत्मनिर्भरता:** उद्धव शेळके यांची 'धग' (१९६०) ही कादंबरी या साहित्यिक प्रतिकाराचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. शेळकेंनी वऱ्हाडी बोलीचा वापर केवळ पात्रांच्या संवादापुरता मर्यादित न ठेवता, संपूर्ण निवेदनातून केला. हे केवळ आव्हान नव्हते, तर ते वऱ्हाडी अनुभवाला आणि जीवनाला 'आत्मनिर्भर' साहित्यिक वैधता (self-sufficient literary legitimacy) देण्याचा प्रयत्न होता; त्यासाठी त्याला प्रमाणभाषेच्या मान्यतेची गरज नव्हती. त्यांनी हे दाखवून दिले की वऱ्हाडी भाषा केवळ 'ग्रामीण' संवादासाठी नाही, तर ती मानवी अस्तित्वाच्या गुंतागुंतीच्या आणि दुःखद अनुभवांचे चित्रण करण्यासाठी तितकीच समर्थ आणि प्रभावी आहे.
- **अहिराणीचे काव्य आणि प्रस्थापितांकडून 'स्वीकृती':** बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितांना मिळालेली प्रसिद्धी ही बोलीभाषांच्या प्रवासातील एक गुंतागुंतीचा टप्पा आहे. त्यांच्या कवितेने हे सिद्ध केले की एका बोलीभाषेतूनही जागतिक दर्जाचे तत्त्वज्ञान व्यक्त होऊ शकते. तथापि, या 'स्वीकृती'च्या प्रक्रियेचे चिकित्सक विश्लेषण करणेही आवश्यक आहे. अनेकदा, वर्चस्ववादी व्यवस्था अशा प्रतिकाराला पूर्णपणे नाकारू शकत नाही, तेव्हा ती त्याला 'लोककला' किंवा 'अस्सल ग्रामीण प्रतिभा' अशा सुरक्षित कप्प्यांमध्ये ठेवून 'सामावून' (appropriate/co-opt) घेते. यामुळे मूळ विद्रोहाची धार कमी होण्याचाही धोका असतो. बहिणाबाईंच्या कवितेला मिळालेल्या मान्यतेने अहिराणीला प्रतिष्ठा दिली, पण त्याच वेळी प्रस्थापित व्यवस्थेने त्यांच्या प्रतिभेला एका सुरक्षित, गैर-राजकीय चौकटीत बसवून त्यांच्यातील विद्रोही शक्यतांना मर्यादित केले.
- **मालवणीचा रंगमंचीय आत्मोत्सव:** मच्छिंद्र कांबळी यांच्या 'वस्त्रहरण' (१९८०) या नाटकाने मालवणी बोलीला महाराष्ट्राच्या घराघरात पोहोचवले. या नाटकाने केवळ मनोरंजन केले नाही, तर त्याने मालवणी बोली बोलणाऱ्या लोकांना एक सामुदायिक अस्मितेचा आणि अभिमानाचा क्षण दिला. रंगमंच हे केवळ मनोरंजनाचे नाही, तर सांस्कृतिक आत्मोत्सव साजरा करण्याचे (celebration of cultural self) एक व्यासपीठ बनले. विनोदाचा एक subversive (विद्रोही) साधन म्हणून वापर करत, या नाटकाने प्रेक्षकांना बोलीभाषेवर 'हसण्याऐवजी' तिच्यासोबत 'हसण्यास' शिकवले, जी सांस्कृतिक स्वीकृतीची एक मोठी पायरी होती.

३.२ डिजिटल युगातील नव-अस्मिता आणि त्यातील विरोधाभास

एकविसाव्या शतकात, विशेषतः सोशल मीडियाच्या उदयानंतर, बोलीभाषांच्या प्रतिकाराचे स्वरूप आणि अवकाश दोन्ही बदलले आहे. प्रकाशन संस्था आणि चित्रपटसृष्टी यांसारख्या पारंपरिक 'द्वारपालांच्या' (Gatekeepers) नियंत्रणातून बाहेर पडून, बोलीभाषांना अभिव्यक्तीसाठी एक नवे, लोकशाहीवादी (democratic) व्यासपीठ मिळाले आहे.

- **माध्यमांचे लोकशाहीकरण आणि अस्मितेचे पुनरुज्जीवन:** यूट्यूब, इंस्टाग्राम, फेसबुक यांसारख्या माध्यमांनी आशयनिर्मितीचे (content creation) लोकशाहीकरण केले आहे. नागपुरी शिब्यांवर आधारित विनोदी स्केचेस, वऱ्हाडी भाषेतील खाद्यसंस्कृतीचे ब्लॉग्स, किंवा अहिराणी गाण्यांचे फ्युजन, यांसारखा कंटेंट प्रचंड लोकप्रिय होत आहे. या डिजिटल क्रांतीमुळे तरुणांमध्ये आपल्या बोलीबद्दलचा न्यूनगंड कमी होऊन, त्याबद्दलचा अभिमान वाढीस लागला आहे. आपली बोली ही आता 'मागासलेपणाचे' लक्षण न राहता, 'authenticity' (अस्सलपणा) आणि 'coolness' चे प्रतीक बनत आहे. सोशल मीडियावरील 'लाइक्स', 'शेअर्स' आणि 'कमेंट्स'च्या माध्यमातून मिळणारी तात्काळ सामाजिक स्वीकृती (instant social validation), ही पारंपरिक माध्यमांनी कधीही न दिलेली एक मोठी ताकद आहे (Castells, 2010).
- **डिजिटल प्रतिकाराच्या मर्यादा आणि विरोधाभास:** तथापि, या डिजिटल पुनरुत्थानाच्या काही मर्यादा आणि विरोधाभासही लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. ज्याप्रमाणे पारंपरिक माध्यमे बोलींचे 'वस्तुकरण' (commodification) करत होती, त्याचप्रमाणे डिजिटल अवकाशातही बोलीभाषा 'क्लिक्स', 'व्ह्यूज' आणि 'व्हायरल' होण्यासाठी वापरल्या जातात, ज्यामुळे अनेकदा त्यांचे स्टिरिओटाइप अधिक दृढ होण्याचा धोका असतो. अल्गोरिदमच्या नियंत्रणामुळे, अनेकदा सखोल, चिकित्सक आशयापेक्षा उथळ, विनोदी आशयाला अधिक प्रसिद्धी मिळते. त्यामुळे, डिजिटल अवकाश हे प्रतिकाराचे एक शक्तिशाली साधन असले तरी, ते 'स्व-वस्तुकरणाचे' (self-commodification) एक नवे क्षेत्र बनण्याचाही धोका आहे, जिथे अस्सल प्रतिकाराऐवजी बाजाराला रुचणाऱ्या 'अस्सलपणाचा' केवळ आभास निर्माण केला जातो.

थोडक्यात, जे काम एकेकाळी साहित्य आणि रंगमंच करत होते, तेच काम आज डिजिटल माध्यमे अधिक व्यापक आणि लोकशाही पद्धतीने करत आहेत. प्रमाणभाषेच्या वर्चस्वाला मिळालेला हा प्रतिकार आता केवळ काही लेखक किंवा कलावंतांपुरता मर्यादित न राहता, तो एका व्यापक सामाजिक चळवळीचे स्वरूप घेत आहे. परंतु, या नव्या अवकाशातील धोके आणि गुंतागुंत समजून घेणे हे बोलीभाषांच्या भविष्यातील प्रवासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

भाग ४ (पुनर्रलेखित आणि सुधारित): विश्लेषण आणि भविष्यातील दिशा

४.१ संघर्ष आणि सहअस्तित्वाचे विश्लेषण

मागील भागांतील विवेचनातून हे स्पष्ट होते की, प्रमाणभाषा आणि बोलीभाषा यांच्यातील संबंध हा एक साधा, सरळ संबंध नसून, तो एक गुंतागुंतीचा आणि द्वंद्वात्मक आहे. किंबहुना, डिजिटल अवकाश हे होमी भाभा (Bhabha, 1994) यांच्या संकल्पनेतील एक 'तिसरे अवकाश' (Third Space) बनले आहे, जिथे प्रमाणभाषा आणि बोली यांच्यातील सरळ द्वंद्व संपते आणि एका नव्या, संकरित (hybrid) भाषिक आणि सांस्कृतिक अस्मितेचा जन्म होतो. येथे बोलीभाषांना अभिव्यक्तीसाठी अभूतपूर्व

स्वातंत्र्य मिळाले आहे, पण त्याच वेळी त्या जागतिक भांडवली बाजारपेठेचा आणि अल्गोरिदम्सच्या नियंत्रणाचा भाग बनल्या आहेत. त्यामुळे, अस्मितेच्या राजकारणासोबतच 'स्व-वस्तुकरणाचा' (self-commodification) धोकाही निर्माण झाला आहे. हा संघर्ष केवळ भाषिक 'शुद्धते'चा नसून, भाषिक 'legitimacy' (वैधता) आणि 'symbolic capital' (सांकेतिक भांडवल) मिळवण्यासाठीचा आहे.

४.२ भाषिक न्यायाची मागणी

या भाषिक संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर, केवळ धोरणात्मक बदलांची नव्हे, तर 'भाषिक न्यायाची' (Linguistic Justice) मागणी करण्याची गरज आहे. हा न्याय केवळ कायद्याने नाही, तर शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक धोरणांमध्ये जाणीवपूर्वक बदल करूनच प्रस्थापित होऊ शकतो.

- शिक्षणात बहुभाषिक दृष्टिकोन: राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) ने देखील प्राथमिक शिक्षणात मातृभाषेच्या (ज्यात बोलीभाषांचाही समावेश होतो) वापराला प्रोत्साहन दिले आहे (Ministry of Human Resource Development, 2020). पाठ्यपुस्तकांमध्ये विविध बोलींमधील साहित्य आणि लोकपरंपरांना स्थान देणे आणि शिक्षकांना बोलीभाषांबद्दल अधिक संवेदनशील बनवणे, यांसारख्या उपाययोजना 'भाषिक असुरक्षितता' कमी करण्यास मदत करू शकतात.
- माध्यमांची सांस्कृतिक जबाबदारी: माध्यमांनी बोलीभाषांचा वापर केवळ विनोदी किंवा स्टिरिओटाइप पात्रांपुरता मर्यादित न ठेवता, त्यांच्यातील वैविध्यपूर्ण आणि गंभीर अनुभवांचेही चित्रण करण्याची सांस्कृतिक जबाबदारी स्वीकारायला हवी.

भाग ५ : निष्कर्ष

५.१ प्रतिवादाचा पुनरुच्चार

या शोधनिबंधात मांडलेला मुख्य प्रतिवाद असा होता की, महाराष्ट्रातील मराठीची भाषिक विविधता ही केवळ भौगोलिकतेचा परिणाम नसून, ती एक सामाजिक आणि सत्तेच्या राजकारणाचे प्रतीक आहे. प्रमाणभाषेच्या संस्थात्मक वर्चस्वामुळे बोलीभाषांचे सांस्कृतिक अवमूल्यन होत असले तरी, याच प्रतिक्रियेतून बोलीभाषा आता प्रादेशिक अस्मितेच्या संघर्षाचे प्रमुख रणक्षेत्र बनल्या आहेत.

५.२ प्रमुख निष्कर्ष आणि योगदान

विक्षेपणातून हे सिद्ध होते की, प्रमाणभाषेचे वर्चस्व हे ऐतिहासिक आणि संरचनात्मक असून, ते शिक्षण आणि माध्यमांसारख्या संस्थांद्वारे टिकवले जाते. तथापि, या वर्चस्वाला मिळालेला प्रतिकार हा अत्यंत गतिशील असून, तो साहित्यिक बंडखोरीपासून ते आजच्या डिजिटल युगातील अस्मितेच्या आत्मोत्सवापर्यंत विकसित झाला आहे. हा अभ्यास केवळ मराठीच्या भाषिक वास्तवावर प्रकाश टाकत नाही, तर तो भारतातील कोणत्याही भाषेतील 'प्रमाण-बोली' संबंधांचे विक्षेपण करण्यासाठी एक चिकित्सक चौकट (a critical framework) प्रदान करतो.

५.३ अंतिम विचार

म्हणून, हा अभ्यास केवळ मराठीच्या भविष्यासाठीचा युक्तिवाद नाही, तर भारतासारख्या बहुभाषिक राष्ट्रात 'भाषा' या संकल्पनेकडेच पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलण्याचे एक बौद्धिक आव्हान आहे. भाषेचे खरे सामर्थ्य तिच्या एकसंध, प्रमाण रूपात नसते, तर ते तिच्या बहुआयामी, संघर्षशील आणि जिवंत बोलींच्या स्वीकारात असते.

संदर्भ सूची

- [1]. शेळके, उद्धव ज. (१९६०). धग. पॉप्युलर प्रकाशन.
- [2]. कुलकर्णी, कृ. पां. (१९२५). मराठी भाषा: उद्गम व विकास. बॉम्बे बुक डेपो.
- [3]. देवी, ग. ना. (२०१३). The People's Linguistic Survey of India (Vol. 6): The Languages of Maharashtra. Orient Blackswan.
- [4]. तुळपुळे, शं. गो. (१९८३). मराठी भाषेचा इतिहास. व्हीनस प्रकाशन.
- [5]. Bhabha, H. K. (1994). The location of culture. Routledge.
- [6]. Bourdieu, P. (1991). Language and symbolic power (G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Harvard University Press.
- [7]. Bourdieu, P. (1993). The field of cultural production: Essays on art and literature. Columbia University Press.
- [8]. Castells, M. (2010). The rise of the network society: The information age: Economy, society, and culture (Vol. 1, 2nd ed.). Wiley-Blackwell.
- [9]. Gramsci, A. (1971). Selections from the prison notebooks (Q. Hoare & G. N. Smith, Trans. & Eds.). International Publishers.
- [10]. Kumar, K. (2010). Raj, samaj aur Shiksha [State, Society and Education]. Rajkamal Prakashan.
- [11]. Ministry of Human Resource Development, Government of India. (2020). National Education Policy 2020.
- [12]. Scott, J. C. (1990). Domination and the arts of resistance: Hidden transcripts. Yale University Press.